

*Крумаленко М.В.,
к. ю. н., доцент кафедри теорії та історії держави і права,
Міжнародний гуманітарний університет*

ЕТНОРЕЛІГІЙНІ ГРУПИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ПРОБЛЕМА ПРАВОВОГО ВИМІРУ

Анотація. У статті розглядається проблема висвітлення правового становища етнорелігійних груп Великого князівства Литовського в сучасній історіографії. Проаналізовані праці литовських, білоруських, українських, російських, польських вчених та дослідників інших країн, в яких піднімається проблематика правового становища руської, татарської, іудейської і циганської етнорелігійних спільнот.

Ключові слова: правове становище, етнорелігійна група, Велике князівство Литовське, православна релігія, католицька релігія.

Постановка проблеми. Сучасна історіографія проблеми правового становища етнорелігійних груп Великого князівства Литовського (далі ВКЛ), яка розпочалася у пострадянські часи, є надзвичайно різноманітною за своїми напрямками, що відчувається, передусім, в узагальнюючих працях з історії ВКЛ. Питання щодо етнічного ядра, навколо якого утворилося ВКЛ, є одним з предметів спору в сучасній історіографії.

Аналіз останніх досліджень та виокремлення нерозв'язаних проблем. Так, литовська історіографія категорично виступає проти «слов'янських» коренів ВКЛ, про що свідчать, наприклад, праці Е. Гудавічюса [1], який вважав слов'янський, зокрема білоруський елемент, другорядною складовою ВКЛ не тільки в політичному, але й демографічному відношенні.

Разом з тим, литовська історіографія має певний доробок у вивченні історії правового становища етнорелігійних груп у ВКЛ. Перш за все, слід назвати дисертаційне дослідження Ю. Вербіцкене «Євреї у Великому князівстві Литовському: аспекти співіснування». В дисертації розглядається історичний період від першої письмової згадки про євреїв у Литві до третього поділу Польщі. Принципово новим у цій науковій праці є те, що єврейська громада розглядається не як національна

меншина Польщі (як це було прийнято в історіографії минулого), а як частина литовського суспільства, що дає можливість по-новому осмислити відносини єврейської діаспори з корінним населенням.

Викладення основного матеріалу. У Литві існує міцна традиція вивчення нормативно-правових пам'яток ВКЛ, зокрема — його Статутів, а також судової та адміністративної практики, документи якої зосереджені в Литовській Метриці — архіві державної канцелярії ВКЛ. Сьогодні у цій царині активно працюють С. Лазутка, І. Валіконіте, А. Дубоніс та інші історики, які, не досліджуючи становище етнорелігійних груп окремо, разом з тим зробили істотний внесок у розробку цієї теми, надавши вичерпні коментарі до статей Статуту ВКЛ 1529 р., присвячених етнорелігійним групам.

Всупереч литовським історикам, білоруська історіографія шукає етнічні та політичні корені ВКЛ виключно на території Білорусі. У другій половині 80-х рр. минулого століття з новою етнічною характеристикою ВКЛ виступив М. Єрмолевич, який представив князівство як виключно білоруську державу [2], відповідно відносячи назву «литвин» до предків сучасних білорусів. Більш обережну позицію займає О. Кравцевич, який вважає, що ВКЛ з самого початку було «біетнічною балтосхіднослов'янською державою з домінуванням східнослов'янського елементу» [3, 201].

У названих працях ВКЛ постає як держава з дихотомною національною структурою, репрезентованою лише двома етносами: литовці та східні слов'яни. Правовий статус населення ВКЛ у цих працях є лише другорядним сюжетом, оскільки основна доказова база спрямована на доведення литовського або білоруського «первородства» у державотворенні.

Правовий статус населення ВКЛ знайшов своє висвітлення на сторінках загальних

праць: з історії держави і права Литви, України, Білорусі, Росії; з історії права ВКЛ; із загальної історії та етнології.

Так, білоруський вчений Г. Саганович висвітлює правове становище основних верств населення ВКЛ в загальному курсі історії Білорусі, а також присвятив окреме дослідження ревнителю православної віри князю К. Острозькому. Особливе місце у працях автора займає питання релігійної толеранції у ВКЛ в XIV – першій половині XVI ст. [4].

Важливе місце в білоруській історіографії займають праці С.Ф. Сокола, який досліджує розвиток політико-правової думки в Білорусі. Він зробив висновок про значний вплив протестантських ідей на формування правової системи ВКЛ та, відповідно, на правовий статус етнорелігійних груп [5]. Питання історії етнічних меншин ВКЛ із загальноісторичних позицій досліджує С. Захаркевич [6].

Сучасна українська історіографія представлена, перш за все, працями Н.М. Яковенко та її наукової школи вивчення українського шляхетства. Представники цієї школи зробили суттєвий внесок у дослідження правового становища православної шляхти [7]. Серед безперечних чеснот праць Н.М. Яковенко – намагання відійти від радянських стереотипів (наприклад, щодо невпинного погіршення становища православних у ВКЛ, конфронтаційних відносин між етносами у ВКЛ).

Особливе місце в сучасній українській історіографії досліджуваної проблеми займають праці С.М. Плохого, який у контексті загальноєвропейських процесів – контрреформації та конфесіалізації громадського й політичного життя, розглядає релігійний фактор як засадничий для формування української ідентичності [8]. Серед праць українських істориків останніх часів особливо слід назвати низку праць О.В. Русиної [9], одна з яких безпосередньо присвячена міжконфесійним відносинам у ВКЛ. Дослідниця ретельно проаналізувала міжконфесійні відносини між православними і католиками та суспільно-політичні рухи на зламі XV – XVI ст.ст. (так звану «змову князів» 1481 р.), роблячи при цьому висновок про відсутність прямого зв'язку між ними. На її думку, реальних переслідувань православних, які попередниками (у тому числі школою В.Б. Антоновича) висувались як можливий мотив антидержавних виступів, на той момент

у ВКЛ не існувало [9, 5-14]. З нових позицій О.В. Русина висвітлює і конфлікт між великим князем Олександром та правителем Московської держави щодо будівництва та функціонування православних церков у ВКЛ. Вона доводить, що претензії, які висувалися московськими правителями, були лише приводом для розв'язання війни проти сусіда, який вважався загарбником частини «спадщини» Рюриковичів. В узагальнюючій монографії «Україна під татарами та Литвою» О.В. Русина присвятила міжконфесійним відносинам окрему главу, хоча слід відзначити, що мова там йде не тільки про відносини між представниками християнських конфесій, але й про відносини між християнами та іншими етнорелігійними групами.

Сюжети, пов'язані з судівництвом у межах етнорелігійних груп, досліджувались І.І. Бойком [10].

Одеська історико-правова школа професора П.П. Музиченка досліджує різноманітні аспекти правового життя ВКЛ.

Серед чисельних праць П.П. Музиченка, присвячених правовій системі ВКЛ, декілька безпосередньо торкаються досліджуваної теми, а саме – присвячені питанням впливу церковного права на розвиток правової культури ВКЛ та правового статусу православної шляхти [11]. Слід відзначити також праці С.Г. Ковальнової, яка дослідила створення та компетенцію судів, що мали яскраво виражений етнорелігійний характер, а саме церковних православних судів, судів для вірмен, євреїв, татар [12].

В останні роки до тематики ВКЛ звертається російська історична та історико-правова наука. С.В. Думін багато зробив для спростування стереотипів «західнорусизму». Зокрема, він обґрунтовано поставив під сумнів тезу про споконвічне прагнення українців та білорусів до Росії, відкинув і тезу про експансію католицизму на українські та білоруські землі ВКЛ у XV ст. С.В. Думін трактує ВКЛ як багатонаціональну, досить ефективну у внутрішніх та зовнішніх справах державу [13]. До переваг досліджень С.В. Думіна слід віднести чітко витриманий принцип історизму в аналізі правового становища татарських мешканців ВКЛ. Він простежив еволюцію правового статусу різних груп мусульманського населення протягом XVI ст., зазначаючи поступове

наростання масиву правових норм та розширення їх приписів. Досліджені С.В. Думіним актовий матеріал та судова практика навели його на висновки про принципovu подібність правового становища татарських служилих людей та християнської шляхти.

Становище руських земель у складі ВКЛ, їхнього населення, проблема геополітичного вибору між Сходом та Заходом, між Москвою та Вільно розглядається у монографічних дослідженнях А.Ю. Дворниченка і М.М. Крома [14; 15]. М.М. Кром висуває та переконливо доводить тезу про етноконфесійний мир у ВКЛ. Непрості російсько-литовські відносини, їхній релігійний компонент знайшли своє висвітлення у ґрунтовній праці Д.М. Александрова та Д.М. Володіхіна [16].

Російська історіографія переживає «ренесанс» інтересу до церковної історії та різних аспектів релігійного життя, у тому числі правових. Серед численних робіт російських дослідників, присвячених питанням Брестської церковної унії, слід особливо вказати на ґрунтовне дослідження Л.М. Кириллової, в якому аналізуються поліетнічний і поліконфесійний склад населення Київської митрополії у другій половині XVI ст., особливості формування і функціонування парафій та парафіяльних храмів [17]. На жаль, її дослідження обмежене лише другою половиною XVI ст.

Правове становище мусульмансько-татарської етнорелігійної спільноти у наш час стало предметом дослідження російського вченого С.В. Думіна [101] та білоруського вченого І.В. Канапацького [18].

До переваг досліджень С.В. Думіна слід віднести чітко витриманий принцип історизму в аналізі правового становища татарських мешканців ВКЛ. Він простежив еволюцію правового статусу різних груп мусульманського населення протягом XVI ст., зазначаючи поступове наростання масиву правових норм та розширення їх приписів. Досліджені С.В. Думіним актовий матеріал та судова практика навели його на висновки про принципovu подібність правового становища татарських служилих людей та християнської шляхти.

І.В. Канапацький у своїх дослідженнях в основному торкався культурно-релігійних питань історичного минулого литовських татар. Разом із тим, він, на відміну від С.В. Думіна, у своїх працях розглядає питання

правового регулювання відносин всередині татарської громади ВКЛ, зокрема, звертає увагу на правові джерела, які при цьому використовувалися.

Актуалізація проблеми соціальної адаптації ромського (циганського) народу до сучасних суспільних реалій, яка є характерною для всіх європейських країн, зумовила появу ромознавчих студій в Україні, серед яких слід зазначити роботи Н.О. Зіневич [19] та О.В. Белікова [20]. Будучи загальноісторичними дослідженнями, вони все ж таки містять цікавий історико-правовий матеріал, який дає можливість принаймні якось позначити напрям історико-правових досліджень етно-релігійної групи, яка практично завжди перебувала на узбіччі історико-правової науки.

Етнорелігійна історія ВКЛ та пов'язані з нею правові питання нині активно вивчаються за кордоном. Низка праць, присвячених релігійно-церковній історії ВКЛ та Речі Посполитій, правовому становищу різних груп віруючих, належить Т. Трайдосу [21].

Польський історик Я. Собчак першим поставив питання про те, що військовий обов'язок, який несли татари у ВКЛ, свідчить про належність їх до шляхетського стану [22]. А. Дубинському належить фундаментальна праця, присвячена караїмській спільноті ВКЛ та Речі Посполитої [23].

Етнорелігійним сюжетам присвятив один із розділів («Етнічна свідомість») своєї ґрунтовної праці канадський історик Деніел Стоун [24]. Він вважає, що православний руський шляхетський елемент відіграв важливу, але другорядну роль демографічного, економічного та культурного чинника ВКЛ. Цю роль він вбачає в тому, що: ВКЛ адаптувало руське право; чиновники користувалися руською мовою; були сприйняті руські традиції будівництва оборонних споруд; великі князі, будучи католиками, фондували православні церкви; православні магнати фактично керували руськими землями і засідали у сеймі поряд із католиками-литовцями. Підлеглість православних Д. Стоун вбачає в тому, що православна церква була під контролем уряду, а католицька релігія мала державний статус [24, pp. 11-16].

Побіжно торкнувся правового статусу ромів (циган) ВКЛ американський дослідник Девід Кроу [25].

Висновок. Проблема правового становища етнорелігійних груп Великого князівства Литовського залишається у полі зору сучасних дослідників — юристів та істориків.

Література:

1. Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 года / Э. Гудавичюс. — М. : Фонд им. И.Д. Сытина, 2005. — 680 с.
2. Єрмаловіч М.І. По слядах аднаго міфа / М.І. Єрмаловіч. — Мінск, 1991. — 77 с.
3. Краўцэвіч А.К. Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага / А.К. Краўцэвіч. — Мінск : Беларуская навука, 1998. — 208 с.
4. Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя / Г. Сагановіч. — Мінск : Энциклапедыкс, 2001 — 412 с.
5. Сокол С.Ф. Политическая и правовая мысль в Белоруссии XVI — первой половине XVII вв. / С.Ф. Сокол — Мн. : Наука и техника, 1984. — 188 с.
6. Захаркевич С.А. Основные тенденции отношений между этническими меньшинствами и этническим большинством Беларуси в XIV — XVIII вв. / С.А. Захаркевич // Вестник БГУ. — Сер. 3. Гісторыя, філасофія, псіхалогія, сацыялогія, паліталогія, эканоміка, права. — 2005. — № 1. — С. 7-11.
7. Яковенко Н. Нарис історії України: З найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н. Яковенко. — К. : Генеза, 1997. — 311 с.
8. Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій. — К. : Критика, 2005. — 496 с.
9. Русина О.В. Міжконфесійні відносини й суспільно-політичні рухи XV — початку XVI ст. на теренах України / О.В. Русина // Укр. іст. журн. — 2006. — № 3. — С. 4-16.
10. Бойко І. Здійснення правосуддя у вірменських поселеннях на території Поділля (XIV — XVIII ст.) / І. Бойко // Право України. — 2003. — № 3. — С. 141-145.
11. Музиченко П. Вплив церкви і церковного права на розвиток правової культури на українських землях у XIV — XVI ст.ст. / П. Музиченко // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. — О. : Юрид. літ., 2002. — Т. 1. — С. 80-90.
12. Ковальова С.Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського: Дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С.Г. Ковальова. — Одеса, 2004. — 201 с.
13. Думин С.В. Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское) / С.В. Думин // История Отечества: люди, идеи, решения. — М., 1991. — С. 76-126.
14. Кром М.М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в. / М.М. Кром. — М. : Изд-во Археологического центра, 1995. — 304 с.
15. Дворниченко А.Ю. Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.) / А.Ю. Дворниченко. — СПб, 1993. — 289 с.
16. Александров Д.Н. Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII — XVI веках / Д.Н. Александров, Д.М. Володихин ; отв. ред. В.Л. Янин. — М. : Аванта+, 1994. — 134 с.
17. Кириллова Л.А. Православный приход Киевской митрополии во второй половине XVI века : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : 07.00.02 / Л. А. Кириллова ; Саратов. гос. ун-т. — Саратов, 2006. — 22 с.
18. Канапацкі І. Рэлігійныя ідэалы беларускіх татар (Да канферэнцыі «Грамадскія ідэалы ў Беларусі») / І. Канапацкі // Грамадскія ідэалы: нацыянальныя традыцыі, сучасні стан, погляд у будычыню: М-лы навук. канф., Мінськ, 26-27 лістапада 1998г. — Мінск, 2000. — С. 201-204.

19. Зіневич Н.О. Цыганський етнос в Україні (історіографія та джерела) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.06 / Н.О. Зіневич ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — К., 2005. — 18 с.

20. Беліков О.В. Цыганське населення України (XVI — XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / О.В. Беліков ; Донецьк. держ. ун-т. — Донецьк, 2003. — 20 с.

21. Traidosz T. Parafie katolickie na sredniowiecznym Podole / T. Traidosz // Україна в Центрально-Східній Європі. — К. : Ін-т історії НАН України, 2003. — Вип. 3. — С. 101-116.

22. Sobczak J. Czy tatarska ludność Litwy należała do stanu szlacheckiego? / J. Sobczak // Przegląd Historyczny. — 1986. — T. LXXVII. — Z. 3. — S. 467-479.

23. Dubiński A. Caraimica: prace karaimoznawcze / A. Dubiński. — Warszawa : Dialog, 1994. — 288 s.

24. Stone D. The Polish-Lithuanian state, 1386-1795. — Seattle: University of Washington Press, 2001. — 374 p.

25. Кроу Девід М. Історія циган Східної Європи та Росії / М. Девід Кроу ; Пер. з англ. В.П. Канаша, С.М. Рябчук. — К. : Мегатайл, 2003. — 376 с.

Крумаленко М.В. Этнорелигиозные группы Великого княжества Литовского в современной историографии: проблема правового измерения.

Аннотация. В статье рассматривается проблема освещения правового положения этно-религиозных групп населения Великого княжества Литовского в современной историографии. Проанализированы статьи литовских, белорусских, украинских, российских и польских ученых и исследователей других стран, в которых поднимается проблематика правового положения русской, татарской, иудейской и цыганской групп населения.

Ключевые слова: правовое положение, этно-религиозная группа, Великое княжество Литовское, православная религия, католическая религия.

Krumalenko M.V. Ethnic-religious groups of the Grand Duchy of Lithuania in modern historiography: problem of legal position.

Summary. The problem of illumination of legal position of ethnic-religious groups of the Grand Duchy of Lithuania in modern historiography is examined in the article. The study of the Lithuanian, Belorussian, Ukrainian, Russian, Polish scientists and researchers of other countries wich examine problems of legal position of the russian, tatar, judaic and gipsy ethnic-religious groups has analysed.

Keywords: legal position, ethnic-religious group, the Grand Duchy of Lithuania, orthodox religion, catholic religion.